

ચિત્ર સાધના

કલાકાર રસિકલાલ પરીખ
નો પરિચય

III
1941

0.7
In. No. 357
18 FEB 1941
J.K.K.

118

CHITRA SADHANA

Introducing

ARTIST RASIKLAL PARIKH

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૧-૧૬ કિંમત ૩.૦૦

ગ્રંથનામ સ્ત્રી સંપત્તિ

વર્ગિક ૬૪૨

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

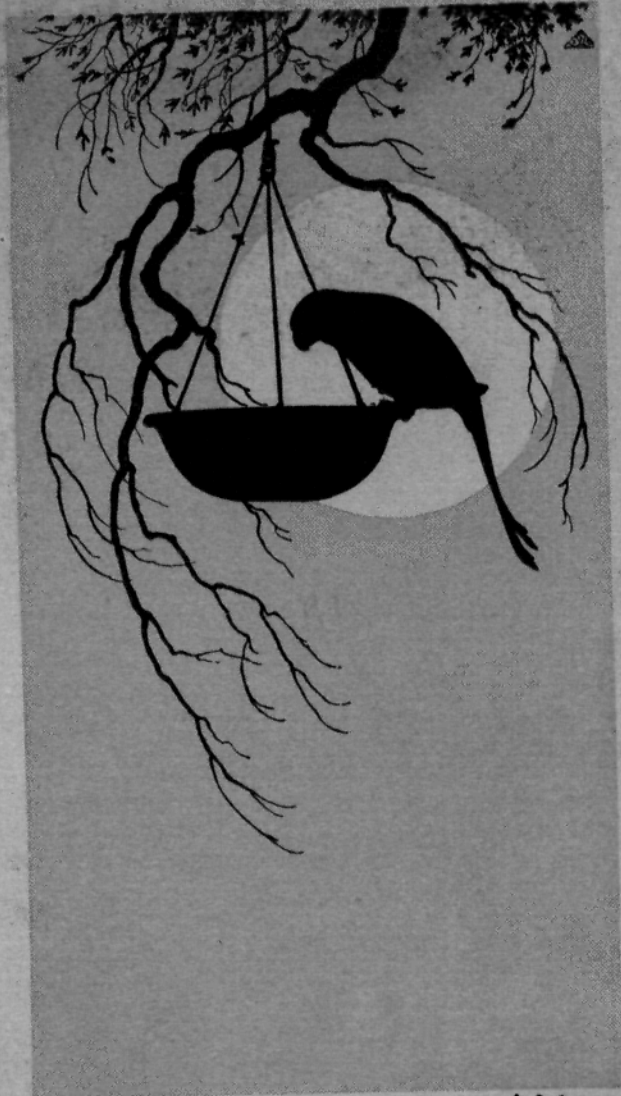
૨૨૯૧૬

શ્રી રસિકલાલ પરીખની

ચિત્રસાધના

૪૫૨

Three ૩ Rupees
રૂપિયા

The Bird-bowl

પંખીની ચરબી

The Balcony

ચિત્રસાધના

અમની કૃતિઓમાંથી ચૂંટેલાં ૨૧ રંગચિત્રો અને ૩૪ સાદાં ચિત્રો રેખાચિત્રો વગેરે સાથે
કલાકાર રસિકલાલ પરીખનો
પરિચય

CHITRASADHANA

Introducing the Artist
Rasiklal Parikh

with 21 Fullcolour and 34
monocoulour pictures, drawings
sketches &c.

KUMAR KARYALAYA 1454 RAIPUR AHMEDABAD

પ્રકાશક કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ

A. D. 1941

ઈ. સ. ૧૯૪૧

Homage

વંદના

કૌપીરાઈટ

ચિત્રવાનિત્ય • રસિકલાલ પરીખ
ગ્રંથવાનિત્ય • કુમાર કાર્યાલય

સુદ્રક અને પ્રકાશક

બચુભાઈ રાવન • કુમાર પ્રિન્ટરી
કુમાર કાર્યાલય • ૧૪૫૪ રાયપુર

અર્પણ

શ્રીમાન શેઠ શ્રી ગિરિજાપ્રસાદ (સર ચીનુભાઈ) ને

જેમની ઉદાર સહાયથી

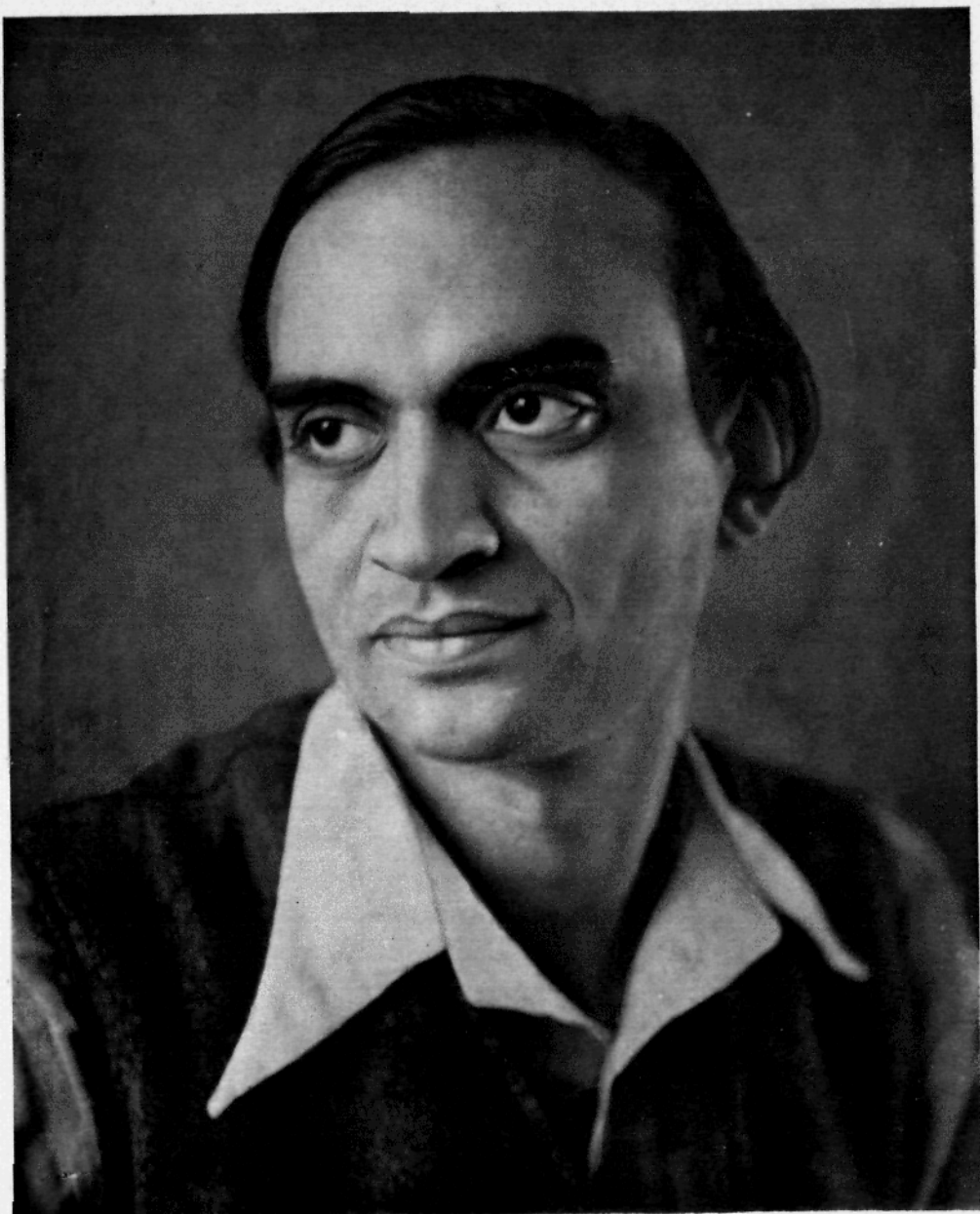
શ્રી રસિકલાલ પરીખ

પોતાની કલાસાધના ઉત્કૃષ્ટ કરી શક્યા છે.

Introducing The Artist

Rasiklal Parikh was born on the 16th of May 1910, in the native state of Rajpipla where his father was a revenue officer in a small village. He left his studies from Middle School and went to Ahmedabad to study under Ravishanker Raval. Further, he also studied in the Art Schools of Madras and Bombay, through the encouragement of Sir Chinubhai Madhowlal, a leading industrialist of Ahmedabad, and patron of art. He stayed in the Bombay School of Art for the year 1932 and stood first in the final examination; and in 1934 he was awarded the Gold Medal of the Bombay Art Society for the best picture of the year. His pictures are in the Prince of Wales Museum, Bombay. As long before planned he settled in Ahmedabad and joined Mr. Raval in his Gujarat Kala Sangh Chitrashala (Institute for Gujarat Art Students). Here he devoted his abilities for further progress and helping other young artists according to the directions of Mr. Raval. In an unconventional way the house has produced many artists and Mr. Rasiklal has creditably returned his obligations to his mother institute. His qualities and virtues as a teacher were soon appreciated by the authorities of the C. N. Vidya Vihar, a leading institute of education in Ahmedabad. He has, since then, made that institute his whole time place of activity and has helped its reputation.

Rasiklal's drawings and pictures have a certain sincerity and charm that distinguishes him from many Indian artists. He has in him blended the melody of Indian colours and classic setting of forms. His forms have a plastic reality and this is perhaps due to his stray studies in wood cut, lino cut and clay modeling in which also he has acquired some professional standard. With these equipments and training he can hope to achieve greater heights in the realm of art.

The artist Rasiklal Parikh

કલાકાર રસિકલાલ પરીખ

શ્રી રસિકલાલ પરીખની

ચિત્રસાધના

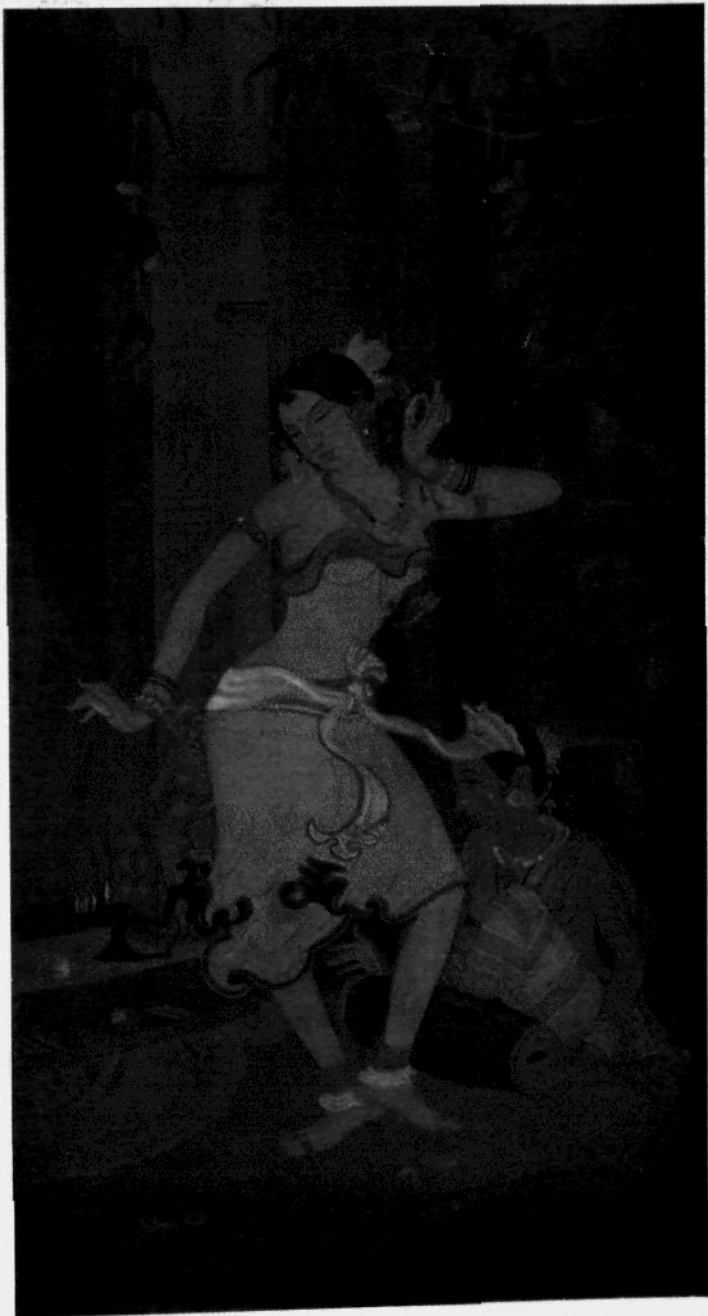
ગુ

ગુજરાતમાં કલાનો ઇતિહાસ સર્વમ્મ રહ્યો છે એની હવે કોઈ ના કહી શકે એમ નથી. પ્રબળ નવી જિમ્મિ ને નવો ઉલ્લાસ આપતા કલાના વિવિધ અંકુરો આજે હારોહાર નજરે પડે છે. એ બધાના વિકાસ અને પ્રચારમાં કયાં કયાં કારણો શુભ કે પ્રસિદ્ધ ફાળો પૂરી રહ્યાં છે એ સમજવાની ખરી તક એ પ્રકાર ચાલુ હોય એ જમાનામાં જ મળી શકે છે. પાછળથી ગોઠવાતી સ્મરણાંજલિઓ ઘણીવાર અસંબદ્ધ કે કલ્પનાગ્રથિત બની જાય છે; પણ પ્રત્યેક યુગના જીવંત પુરુષાર્થની તત્કાલ નોંધ કે નિરુપણ પ્રબળ ભાવિ પ્રયોગો અને પ્રગતિ માટે સત્ય હકીકતોવાળું દૃઢ સંસ્કારબળ પૂરનારાં બને છે.

દેશમાં કલા કે સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ સીમાઓ પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે કઈક વ્યક્તિઓએ તેનાં વિવિધ અંગોને સમૃદ્ધ ને તેજસ્વી બનાવવા પોતાના જીવનનો કસ પાચો હોય છે. એ ક્ષેત્રની નબળાઈઓ, જડતા, મતાગ્રહો વગેરે હટાવવા માટે અભ્યાસ, તપ અને એકાંત ચિંતન કરી લોકાદર્શોને બની શકે તેટલા સમુજ્જવલ અને શુદ્ધ એમણે જ બનાવ્યા હોય છે.

કોઈપણ દેશમાં કલા કે સાહિત્યનો જયોતિર્ધર પ્રકટે છે તે પૂર્વે દેશમાં તેના અનેક-વિધ વર્ણો પ્રકટાવતી નાનીમોટી વ્યક્તિઓની પૂર્વસાધના તેને પ્રેરણા અને નિર્વાહન આપે એવું વાતાવરણ સર્જી મૂકે છે. ગુજરાતની કલાના એવા સાધકસમુદાયમાં કલાકાર રસિકલાલ પરીખે જીવનની તરુણાવસ્થામાં જ શિષ્ટ પંક્તિ મેળવી છે. એમણે અનેક ચિત્રો સર્જ્યાં છે, અનેક રીતે કલાની ઉપાસના કરી છે અને અનેક સ્થળેથી આદર તેમજ પારિતોષિક મેળવ્યાં છે પરંતુ કેવળ આટલાં જ કારણથી તે તરુણ સમક્ષ મૂકવા યોગ્ય દ્વંદ્વ નથી બનેલા; પણ પોતાનો જીવનધાત્રી કલાનો એમણે જે એકાગ્રતા અને ઉપાસનાથી સાક્ષાત્કાર મેળવ્યો છે તે જ ખરું પ્રેરક તત્ત્વ છે, અને તેની હકીકત ભાવિના જિગતા કલાકારો તથા કલારસિકોને શિક્ષાપ્રદ બને એવી છે આથી જ, ગુજરાતની કલાનો પ્રૌઢ કાલ

(પૃ. ૮મે ચાલે)

The Temple-Dancer

દેવદાસી

લગભગ ચાર ફૂટની ઊંચાઈનું આ ચિત્ર મુંબઈની આઈ સોસાયટીમાં સુવર્ણચંદ્રક પામ્યું
અને વેચાઈ ગયું.

આવે તે પહેલાં આવા જે અરુણોનો પ્રકાશ આકૃષ્ટાદક બન્યો છે તેમનું તેજઃદર્શન કરાવવું આવશ્યક બને છે.

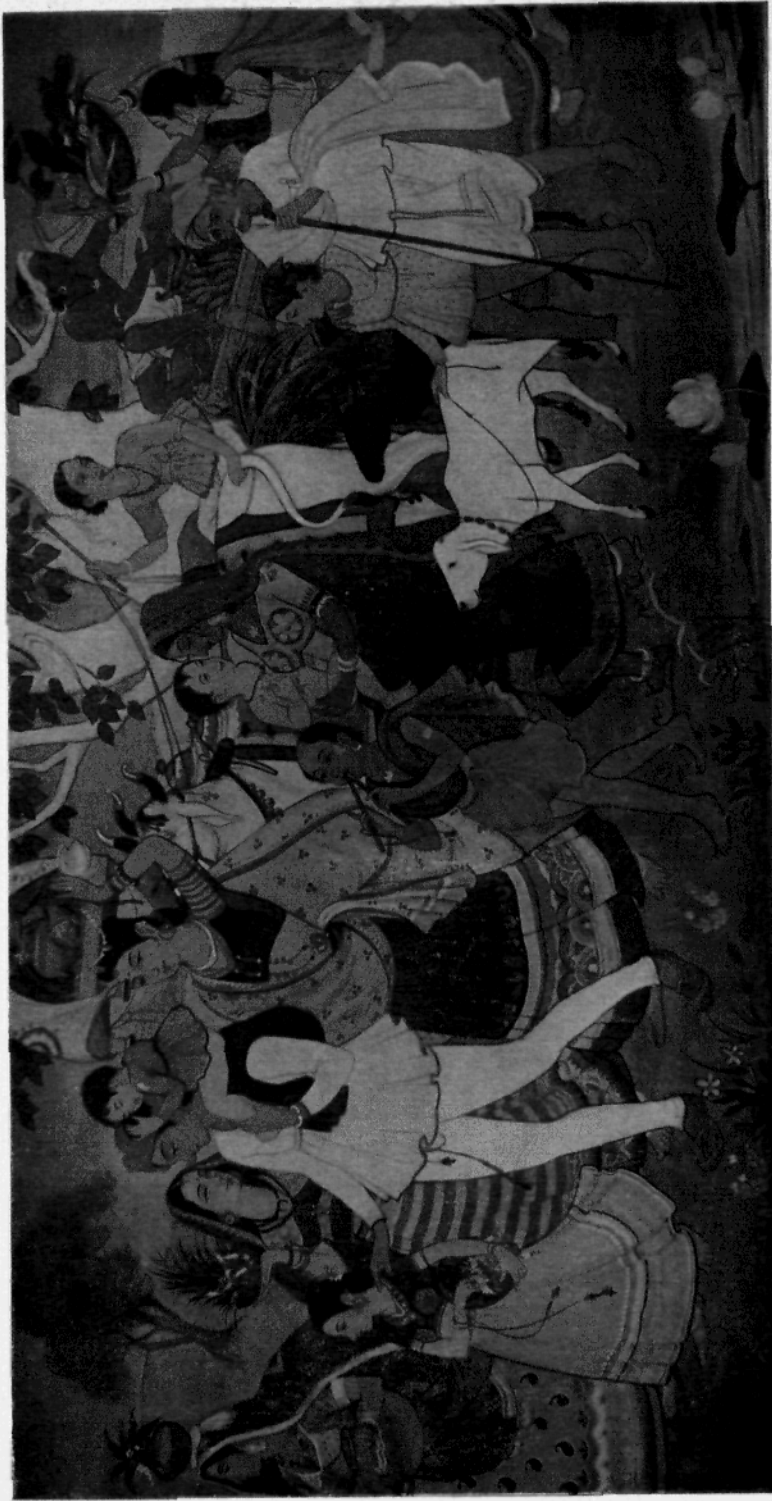
એમનાં ચિત્રો શીતળ, પ્રેમળ હળવી ઊર્મિઓભર્યાં રંગ અને રેખાની સચોટ હથોટી-વાળા નમૂનાઓ છે. જીવનની ફિલસૂફી બતાવતા પ્રસંગોનો વેધ કરતાં શાસ્ત્રીય ચિત્રો એમની કલમે અઢતાં નથી એ વાત ખરી છે; છતાં નરી સરળતાપૂર્વક પોતાના વાતાવરણમાંથી કાવ્યમય પાત્રો અને દ્રશ્યો સર્જાવતી એમની મનોહર સજીવ રંગાવટે એમના કલાકારત્વને તો સિદ્ધ કરી જ આપ્યું છે. એમની ઝીણવટ અને થોકસાઈભરી આલેખના તેમજ રંગશુદ્ધિથી એમનાં વસ્તુ અને ક્રિયા, શિષ્ટ કલાકારને શોભે એવાં દીર્ઘી ઊંડે છે. એમનાં ચિત્રોમાં પ્રસંગની મહત્તા કોઈ પૂછતું નથી. તેમાંનાં લાલિત્ય, માર્દવ, રંગ અને આકારોની સચોટ સ્પષ્ટતા, ઊભી સાવ નિરાળાં જ પડે છે. એમણે ચિત્રકલાના બધા જ પ્રયોગોમાં એકસરખી ઝીણવટ અને આકારશુદ્ધિ બતાવ્યાં છે. જળરંગી ચિત્ર હોય या તૈલરંગી

(પૃ. ૧૦મે આકૃ)

A Colourfull Welcome

રંગભર્યું આંગણું

Festival of Agriculture

કૃષિમહોત્સવ

રસિકલાલે મુંગાડ સરસાદી ચિત્રશાળાની કાષ્ટોભા પરીક્ષામાં કે ચિત્ર પર પ્રથમ પદવી મળવી હતી, તેમાંનો થોડો ભાગ ફેરવી નવચિત્રાનરૂપે આ ચિત્ર ચાર ફૂટ ઊંચું અને આઠ ફૂટ લાંબું તૈયાર કર્યું હતું. અમદાવાદમાં ૧૯૩૬ના સાહિત્ય સંમેલનમાં રહ્યું. થયા બાદ એ અસલ ચિત્ર ચિત્રેન્દ્રગના રામચરિત્રામય માટે ખરીદાઈ ગયું છે. આ ચિત્રમાં પાત્રોના વિવિધ સુંદર અભિનયો સાથે આગળ વધતી ગતિનું આકર્ષણ છે.

દક્ષિણ હિંદના ગામડાની દુકાન

A South Indian
Village Shop

હોય, ટાંકથી કરેલું આ-
લેખન હોય કે પેન્સિલ-
સ્કેચ હોય, માટીકામ
હોય કે શેત્રંજીની ભાત
કરવાની હોય, લીનોકટ
હોય કે વૂડકટ હોય, તેમાં
ગમે જ એમનો હાથ
એકસરખી સ્થિરતા ને
જમાવટ બતાવી શકે છે.
એમનાં સંપૂર્ણ ચિત્રો
કરતાં એ એમના કરેલા
આવા વિવિધ પ્રયોગો
અને આલેખનોમાં એ-
મની કલાની તાલાવેલી-
નું આગાહ દર્શન થાય છે.

આ બધા સફળો-
ની પરાકાષ્ઠા કેળવવા
માટેનો અવકાશ કે સં-
સ્થા આ દેશમાં દરેક-

ને પ્રાપ્ત થતાં નથી એટલો જ નિઃશ્વાસ છેવટે રહે છે. આવા પ્રયોગકો કે સાધકોએ કોઈ પણ
અગ્રભાગી દેશની કલાસંસ્થામાં અભ્યાસ કે આદર પામ્યા હોય તો જગતના સુપ્રસિદ્ધ
નરોમાં તેમની ગણના થતાં સમય લાગે નહિ એ નિઃસંશય. આટલું એ શી રીતે બન્યું
હશે એ જાણીએ તો તેમને પડેલી મુશ્કેલીઓ અને નડેલાં આવરણોનો ખ્યાલ તેમના
માટે ધન્યવાદનો અંશ વધારશે.

(પૃ. ૧૨મે આક્ર.)

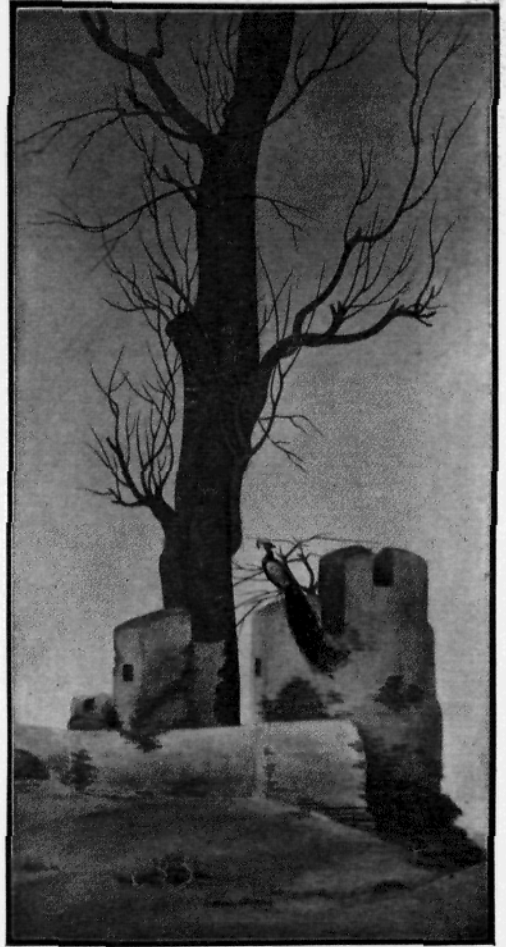
ઈ. ૧૯૨૦માં રાજપીપળા સ્ટેટના વાલિયા ગામમાં તેમનો જન્મ થયો. તેમના પિતા નરસીદાસ પરીખ તે વેળા ત્યાંના મામલતદાર હતા. બાળપણ ગામઠી શાળામાં જ વીત્યું; પણ રસિકલાલને યાદ છે કે ‘અમે નિશાળમાંથી રત્નમાં ત્યાંથી નજીકના તળાવ પર જઈ ચીકણી માટી ખોદી તેમાંથી ગાડું, બગદ, ઠીંગલા વગેરે બનાવતા.’ તળાવ પરના મંદિરની છાયામાં માટીના ઘાટ કરતાં કંઈક દિવસો ગાળ્યા હતા. ઝાડ પર ચડવું, તળાવનાં કમળો-માંથી કમળકાકડી કાઢીને ખાવી, પાણી પાવાને બહાને ઘરનું ઘોડું લઈ ચક્રેરા લગાવવાં આવી આવી પ્રવૃત્તિઓમાં કુદરતના આશીર્વાદભર્યું બાળપણ ભોગવ્યું હતું; પણ એ બધાંને જીવનના શિક્ષણ સાથે શો સંબંધ છે એનું એમને જ્ઞાન ન હતું.

પિતા નોકરીમાંથી નિવૃત્ત બની રાજપીપળામાં રહ્યા અને રસિકલાલ ત્યાં હાઈ-સ્કૂલના ચોથા ધોરણ સુધી આવ્યા તે પછી જ તેમને હાઈગ ક્લાસનાં દર્શન થયાં. સ્વભાવથી જ આકૃતિ પર આંખ ઘડાએલી, એટલે હાઈગના પાઠો સહજ આવડતા અને આગળ નંબર રહેતો. બીજાઓને ચિત્ર અર્થે પડતું ત્યારે તેમને આશ્ચર્ય લાગતું ચિત્ર-શિક્ષક ચંદુભાઈએ હાઈગની ‘એલીમેન્ટરી ગ્રેડ’ની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા કહ્યું, ત્યારે તે વાત હપકાની બીકે ઘેર નહોતી કહેવાતી. વડીલો માનતા કે ચિત્ર શીખે શું વળવાનું હતું? અંતે, ચાલુ ધોરણમાં પાસ થવાની શરતે ચિત્રની પરીક્ષા આપવા છૂટ મેળવી. પરીક્ષા આડે એક જ માસ હતો, એટલે કામ ઘણું કરવું પડતું. એ વખતે રંગપેટીનાં તો દર્શન જ નહોતાં થયાં. ક્લાસમાં ત્રણ પ્રવાહી મૂળ રંગમાંથી બધાં ચિત્રો ભરવાનાં હતાં. ચિત્રની પરીક્ષા તો આખી, પણ ચાલુ ધોરણની પરીક્ષા પાછળથી થઈ તેમાં નાપાસ થવાયું. એથી ઘરમાંથી હપકો મળ્યો અને મનમાં ખૂબ ગ્લાનિ થઈ. બીજે વર્ષે મહેનત કરી ચોથું ધોરણ પસાર કરી પાંચમું શરૂ કર્યું. પણ તેમાં વળી ચિત્રની બીજી ‘ઇન્ટરમીડિયેટ’ પરીક્ષા આખી એટલે ધોરણ બગડ્યું. ઘરમાં બધાંને ચિત્રા થઈ કે આ છોકરો ભણી નહિ શકે. એ તો વાંચવા-લખવાનું મૂકી દઈ ચિત્રકામની લતે જ ચડી ગયો હતો.

રસિકલાલના મોટા ભાઈ નબીનદાસ સાબરમતી આશ્રમમાં ક્રાંતિજ્વળ સાથે સીવણની તાલીમ આપવા આવેલા. તેમણે બીજા શ્રેણી વિદ્યાર્થીઓને શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે અભ્યાસ કરતા જોઈ રસિકલાલની હાલત જણાવી એમના ચિત્રગૃહમાં મોકલવાનો મનસૂબો ગોઠવ્યો અને રસિકલાલને લખી નાખ્યું. નાપાસ થયેલા એ વિદ્યાર્થીને હાથમાં સોનાનું ઝાડ આવ્યું એમ લાગ્યું હશે. તેણે ખૂબ મહેનત કરી કેટલાંક મુંદર પેન્સિલચિત્રો સુવર્ણમાલામાંનાં શ્રી ધુરંધરનાં ચિત્રો પરથી દોર્યાં અને રવિશંકર રાવળને જોવા મોકલ્યાં.

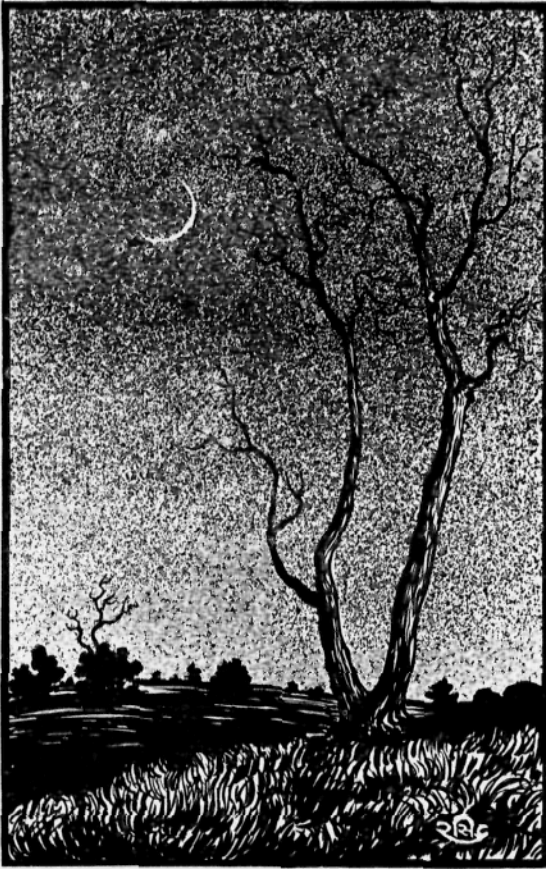
આ ચિત્ર ભાઈ રસિકલાલના આરંભકાળનો એક નમૂનો છે. ચિત્રમાંનો ફૂલો અને વૃક્ષ અમદાવાદના રાયપુર હરવાન બહારના એક ખેતરમાંનું દર્શ્ય છે. આજે તો ત્યાં મકાનો થઈ ગયાં છે, પણ એ વેળા આ ફૂલો ને સૂકું વૃક્ષ ચિત્રકારનું સહજ નિશાન અને એવી એ જગ્યા હતી. ખંડિયરમાં બૂલા પડેલા મોરને ચીતરીને અરસિક જનતામાં આવી પડેલા કલાકાર વિષે વ્યંગ કંઈ છે. નિર્વાહ શોધતા કંઈક કલાધરોને એવા અનુભવો થયા હશે.

રંગ અને આલેખનની સાદી સ્વચ્છ ક્રિયાના પ્રતીક જેવું આ ચિત્ર રસિકલાલની ભાવિ કારકીર્દિની સળંગ આગાહી આપતું હતું. મદ્રાસના પ્રદર્શનમાંથી કોઈ કલાપારખુએ તે ખરીદી લીધું છે અને ગુજરાત પાસે તેની સ્મૃતિ રૂપ આ ત્રિરંગી બ્લૉક જ બાકી રહ્યો છે. કુદરત અને માનવજીવનનાં વાર્તાવિક દર્શ્યોમાં પણ કવિ અને કલાકાર ઘણી ઉક્તિઓ અને ઉપમાઓ શોધી કાઢી પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરવા તેનો સચોટપણે ઉપયોગ કરી લે છે એવું જ આ ચિત્ર માટે બન્યું હોવાથી તે એક વિચારનું સુંદર દ્યોતક બની રહ્યું છે.

Out of Season

શુષ્કભૂમિનો અતિથિ

બીજ

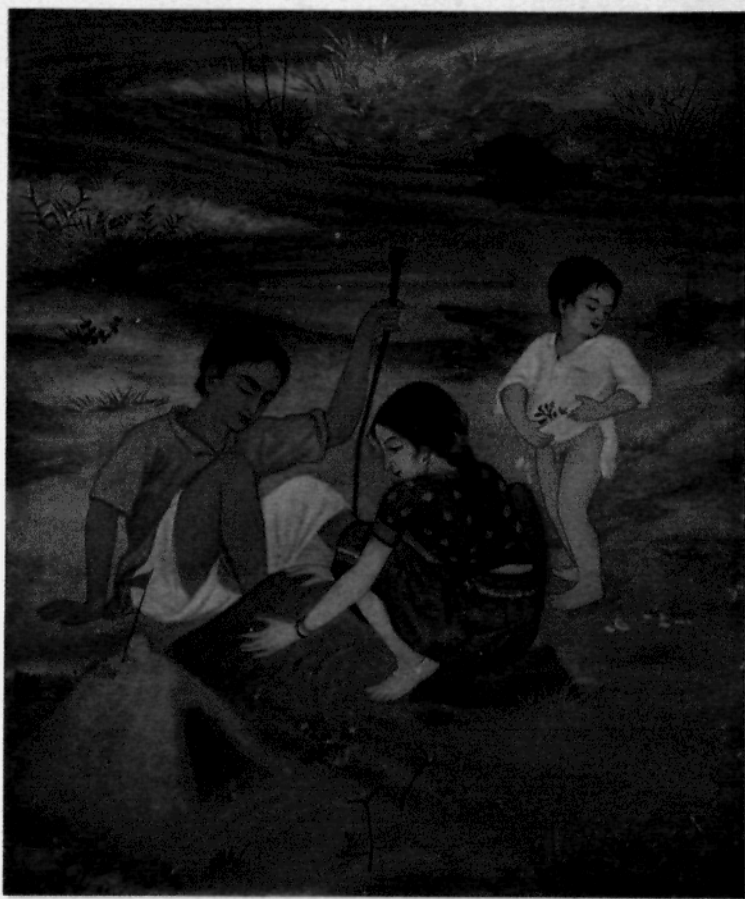
A very early drawing

એ નકલો માત્ર હતી; છતાં આલેખન ખૂબ સમજણુ-પૂર્વક અને મુળભાવો સંભાળીને કરેલાં હતાં. એ પરથી રવિભાઈએ તેને પોતાની પાસે અભ્યાસ માટે આવવા મંજૂરી આપી. નગીનભાઈએ માળાપને સમજાવી લીધાં અને રસિકલાલને અમદાવાદ લઈ આવ્યા.

તા. ૭મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૬ના રોજ તરુણ રસિકલાલે કુમારકાર્યોલયમાં પ્રવેશ કર્યો અને ચિત્રશિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો. લાક્ષણિક એકાગ્રતા અને અચૂક શુદ્ધ આલેખન એ અભ્યાસનાં મુખ્ય અંગ હતાં, તેમાં એણે પૂરો આંક આપ્યો. અઠવાડિયા પછી

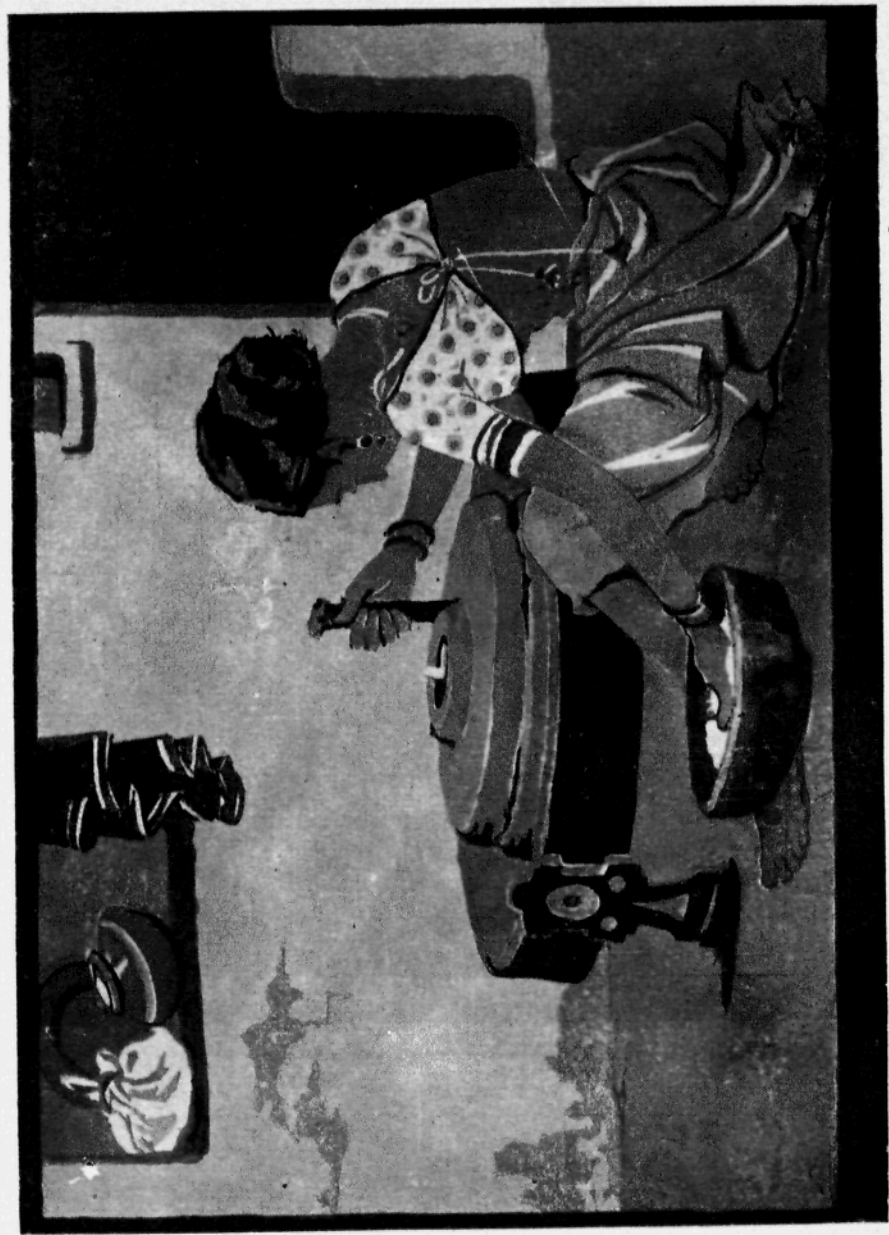
કુમારકાર્યોલયના રુઢિચોમાં જ વાસો કરી નજીકની લોજમાં જમવાનું રાખ્યું, અને દિવસરાત મળે એટલો વખત ચિત્રસાધના કરવા માંડી. સ્વભાવે મૂંગા, દેવોમાં સ્વાશ્રયી અને રહેણીમાં સાદાહોવાને લીધે તે સૌને એકસરખા પ્રિય થઈ પડ્યા. શરીરસ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં તેમનો નંખર છેવટ સુધી પ્રથમ રહ્યો હતો. રુઢિચોની સાફસુકીથી માંડી રવિભાઈના સર્વ ચિત્રકામમાં અને જરૂર પડે તો કાર્યોલયના કામકાજમાં પણ સહાય કરવા સાથે તેમણે

(પ. ૧૬મે આગ્ર)

Play in the Sands

ફેલીની ફે'શ

A Woodcut (original in five colours)

ਘਰੀ ਝੋਲੀ (ਘੋਲ-ਘੋਲ ਝੋਲੀ)

૫૨૫

A Woodcut

(૫૩૬૮)

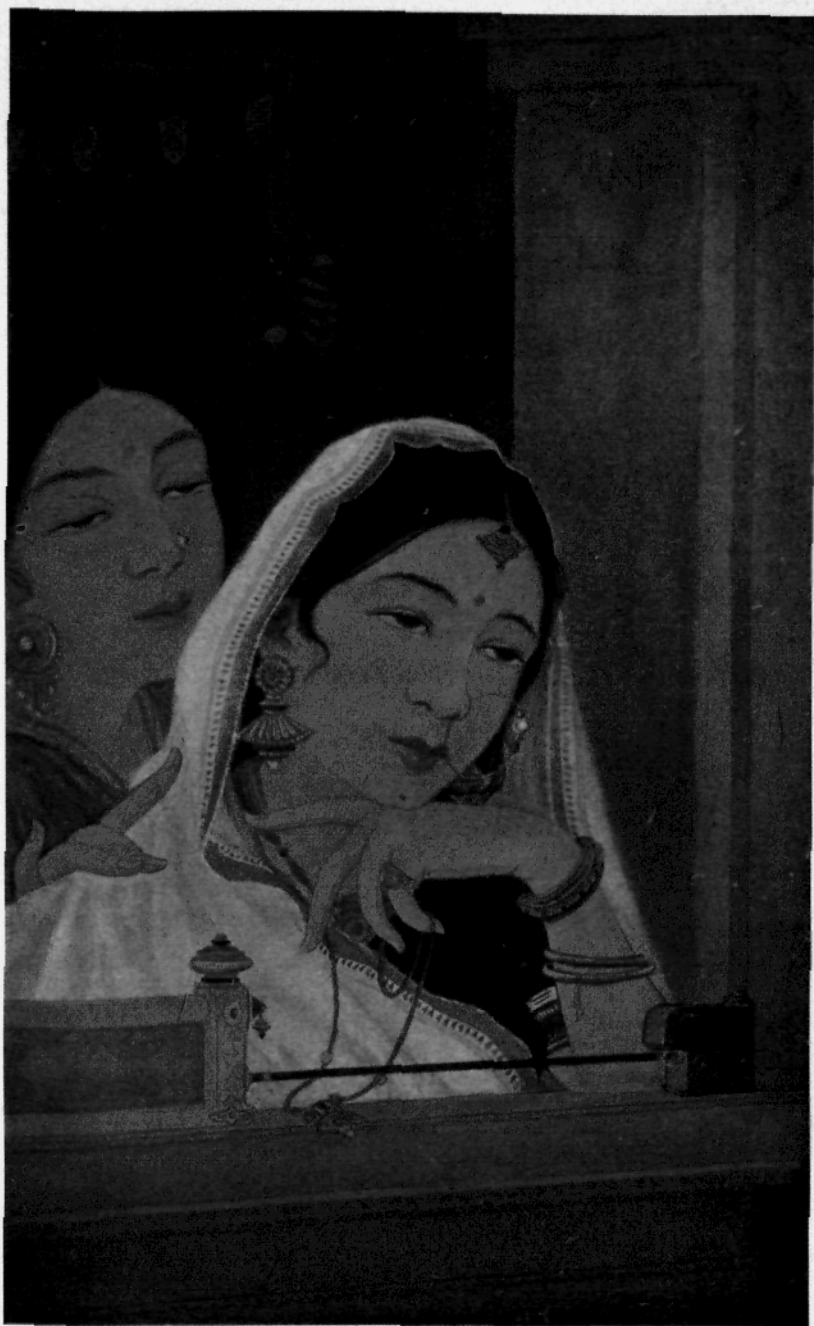
૫૩૬૮ની કલા આટલા ચિકસિત રૂપમાં ગુજરાતમાં
પહેલવહેલી મામ કરવાનું માન બાઈ રસિકલાલ લઈ શકે
એમ છે. ૧૯૨૦માં 'બોમ્બે ફોનિકલ'ના કલાવિવેચક શ્રી
કનેયાલાલ વઘીયે તેની બહુ આદરપૂર્વક નોંધ લીધી હતી.

આથમતો સૂર્ય

A two-colour Woodcut

(૧૩૬૯)

Sisters

બે બહેનો

On the footpath

કુટયાથ ઉપર

સહચારીઓને શીખવવા પણ માંડ્યું હતું. એ વખતના તેમના સાથીઓમાં જયંતીલાલ ઝવેરી, સત્યેન્દ્ર મહેતા, યજ્ઞેશ્વર શુક્લ વગેરે હતા. કનુ દેસાઈએ શાંતિનિકેતનમાં નામ નોંધાવી દીધું હતું; પણ લાંબી રત્નઓમાં તેમનો પરિચય અન્ય વિદ્યાર્થીઓને ઠીક મળતો. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, સોમાલાલ શાહ તથા રવિશંકર પંડિતની નિકટતા પણ વાતાવરણને પ્રેરણાવંતું રાખતી.

આમ બહુવિધ કળાસંસ્કારવાળા મંડળ વચ્ચે તેમના આદર્શો સ્પષ્ટ ઘડતર લેતા ગયા. કલાચર્યા, નિરુપણ, પુસ્તકો વગેરેનો પ્રભાવ પણ ઓછો નહોતો. એવામાં આશ્રમમાં એક કલાશિક્ષકની જરૂર પડી, એટલે રવિભાઈની સલાહથી તેમના ભાઈએ ત્યાં તેમની જ ગોઠવણ કરી. એથી આર્થિક ટેકો મળ્યો. કુમાર કાર્યાલય તરફથી પણ બનતી સહાય મળતી, એટલે ઘર પર ખર્ચભાર પડ્યો નહિ. આશ્રમથી રોજ જતાં આવતાં નવી પ્રાપ્ત થએલી દૃષ્ટિથી નિર્સર્ગચિત્રો અવલોકતાં બહુ આનંદ મળતો. એ પૈકી થોડાક આલેખો કરી રવિભાઈને બતાવતાં તે પરથી ચિત્રો કેમ સર્જાય તેના પાઠ રૂપે પહેલું ચિત્ર ‘માનાં

A riverside bit

વડને છાંયે (સ્કેચ)

હેત'તૈયાર થયું. ત્યાર પછી રાયપુર દરવાજા બહારનો એક ખંડિયેર કૂવો આલેખ્યો. તે પરથી 'શુધ્ધ ભૂમિનો અતિથિ' ચીતરાયું. એ અન્ને ચિત્રો મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં મોકલ્યાં અને ત્યાં વેચાઈ ગયાં. આ બખર તે રજા લઈ રાજધાની પહોંચ્યા ત્યારે પાછળથી ત્યાં મળ્યા હતા; તેથી ઘરનાંને પણ ખાતરી થઈ કે ચિત્રકળામાં પણ કાંઈક કિંમત છે. એવી રીતે ત્રણેક મૌલિક ચિત્રો એમણે તૈયાર કર્યા અને કેટલાંક શિષ્ટ હિંદી ચિત્રોની નકલો પણ કરી જે અસલ ચિત્ર જેટલા જ આબેહુલ ગુણભારવાળી હતી.

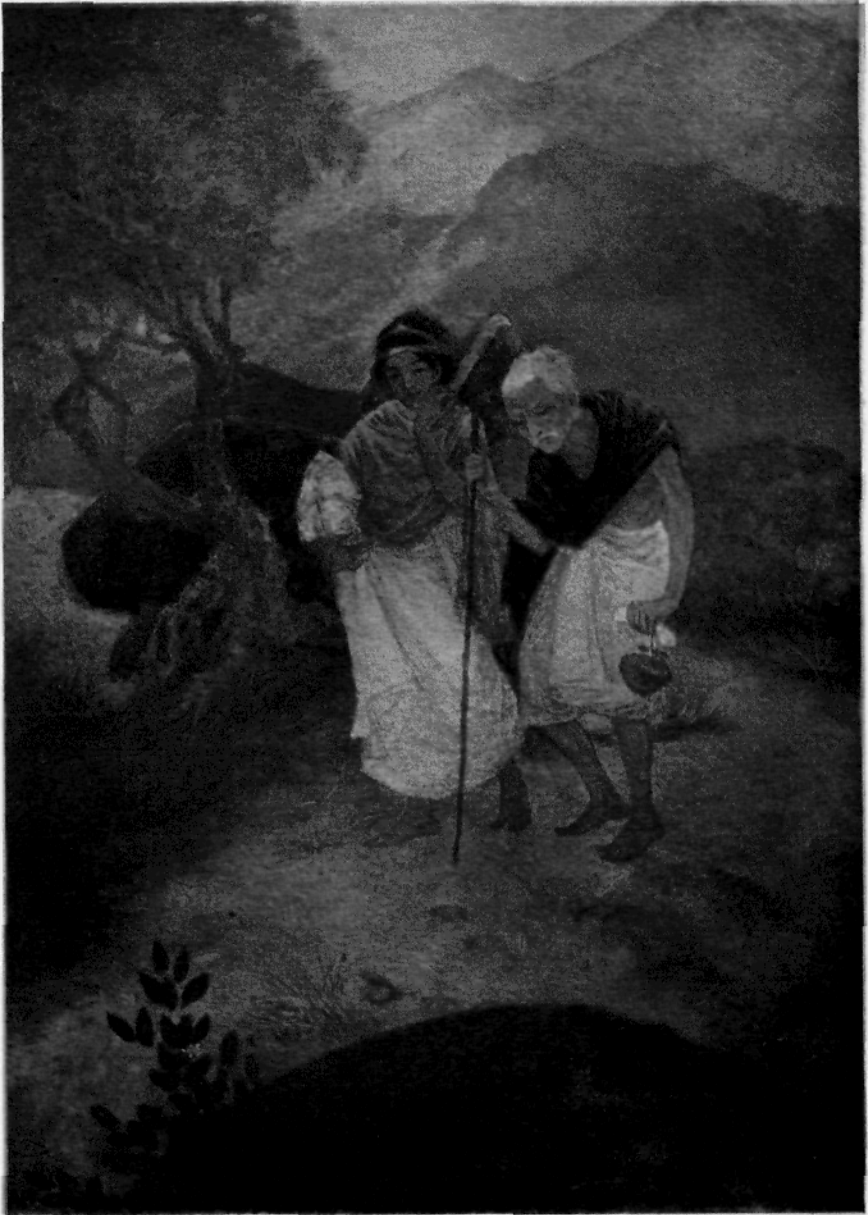
કલાકાર તરીકે કોઈ પણ બદતનું કામ ઉઠાવવાની હિંમત તથા શક્તિ તેમનામાં પ્રકટેલાં જોઈ સ્વિભાઈએ તેમને કોઈ વિશાળ ક્ષેત્રમાં મોકલવા યોજના ચિતવી અને તેમનાં કામ, શક્તિ, સ્વભાવ વગેરેની ભલામણ સાથે અમદાવાદના કલાપ્રેમી શ્રીમંત સર ચીનુભાઈને સહાય કરવા વિનંતિ કરી. તે પરથી તેમણે ઉદારતાપૂર્વક માસિક રૂ. ૨૫ ની સંકલ્પરશિય મંજૂર કરી. એ વખતે સર ચીનુભાઈ અને મદ્રાસના કલારસિક શ્રીમંત સ્વ.

(પૃ. ૨૪મે યાત્ર)

Nursing

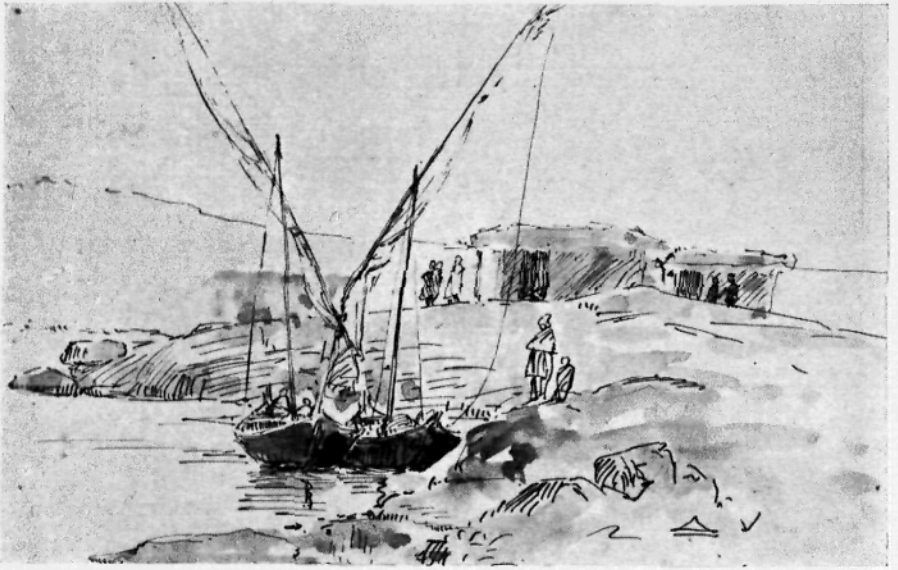
रंक भाला

Age and Youth

યુવા-વૃદ્ધાવસ્થા

રસિકલાલને કહેવાનું થોડું હોય છે, છતાં ચિત્રમાં પાત્રો ને દરેકની યૌવળી એવી બની ગય છે કે ક્રિયાકૌશલ્ય અને કલાત્મક શૈલીના ભેદ પર સ્પર્શ કરવાનો આપણને અવકાશ રહેતો નથી. પોતાના વતન રાજધાની અને આગળના વિદ્યાપીઠના પહોંચે અને પશ્ચિમે તેના મગજમાં નવી નિસર્જલીલા રહે છે. પાત્રો તો માત્ર નિમિત્ત બને છે, પણ રથજનું આકર્ષણ અનબ બને છે.

On the Narmada

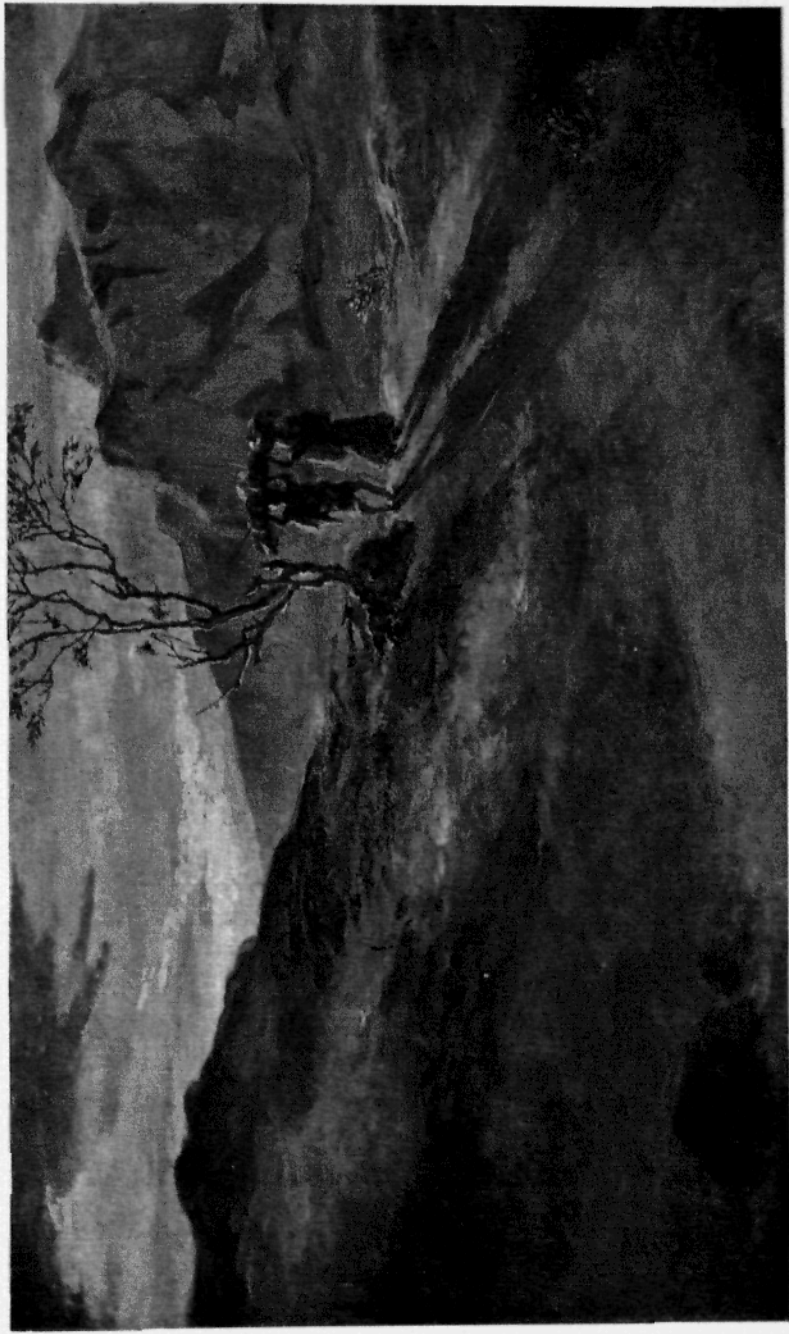
નર્મદાનાં નીરમાં

રામસ્વામી મુદ્દલિયાર વચ્ચે તાજે પરિચય થયો હતો, અને રસિકલાલને તેઓ નામ તથા કામથી જાણતા હતા. વિશેષમાં એ જ અરસામાં થોડા વખત પર સુપ્રસિદ્ધ ગંગાળી કલાકાર દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરીની ત્યાંની આર્ટ સ્કુલમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી, તેમાં સ્વ. રામસ્વામીનો ઠીક હાથ હતો. એટલે પહેલા જગ્યાના વિદ્યાર્થીઓમાં રસિકલાલ જાય તો વધુ લાભ મળે એવી કલ્પનાથી મદ્રાસની આર્ટ સ્કુલમાં તેમને મોકલવાનું હતું. એ હતી ૧૯૨૯ના જુલાઈની ૧૩મી તારીખ.

આ યોજનાનું પરિણામ ધાર્યા જેટલું જ સરસ આવ્યું. આથી રસિકલાલ એક નવી પરંપરા અને ક્રિયાકૌશલ્યનું જ્ઞાન મેળવી શક્યા અને મુંબઈ ઈલાકાના સુપ્રસિદ્ધ કલાકારોમાં નવી ભાત પાડી શક્યા. મદ્રાસમાં વસતા ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવે રસિકલાલને એ બધાં વર્ષો પ્રેમપૂર્વક પોતાને ત્યાં રાખી એમને સાહિત્ય અને સંસ્કારનો પાસ લગાડ્યો હતો.

મદ્રાસમાં ખૂબ છૂટે હાથે કામ કરવાનું મળ્યું. અમદાવાદની પૂર્વતૈયારીથી તેમને

(૫. ૨૬મે આડ)

Evening Shadows

વળતા પડછાયો

રસિકલાલ આવાં ચિત્રો ક્યવિત્ ક્યવિત્ કેવળ સ્મૃતિથી કપનવી શકે છે. એક ન દિવસની બેડકે કપનવેલું આ તૈલચિત્ર કાઢી એકલા બેઠેલા સંગીતકારનો નિબનદનથી આલાપ હોય એવું લાગશે. વાદ્યોનાં ચીતરતી વેળા એની પીછી નહિ હવા ભરીને ચાલે છે. પાછી તુરત પહોંચે પર કાણુ ઓભરની કેમ થા કરતી ચાલે છે, તે બેઠેલાં વૃક્ષોમાં વધેનાં ઠતિહાસ કહેતી પાંદડાં કે ફૂલો સુધી લહેરાય છે. અને તેમાં માનવીઓ માહલોથી ચાલ્યાં આવતાં છતાં ચિત્રની પૂરણી કરવાયોગ્ય નવ્યાએ ન અને ચોગ્ય પણ પત્ર થકે છે.

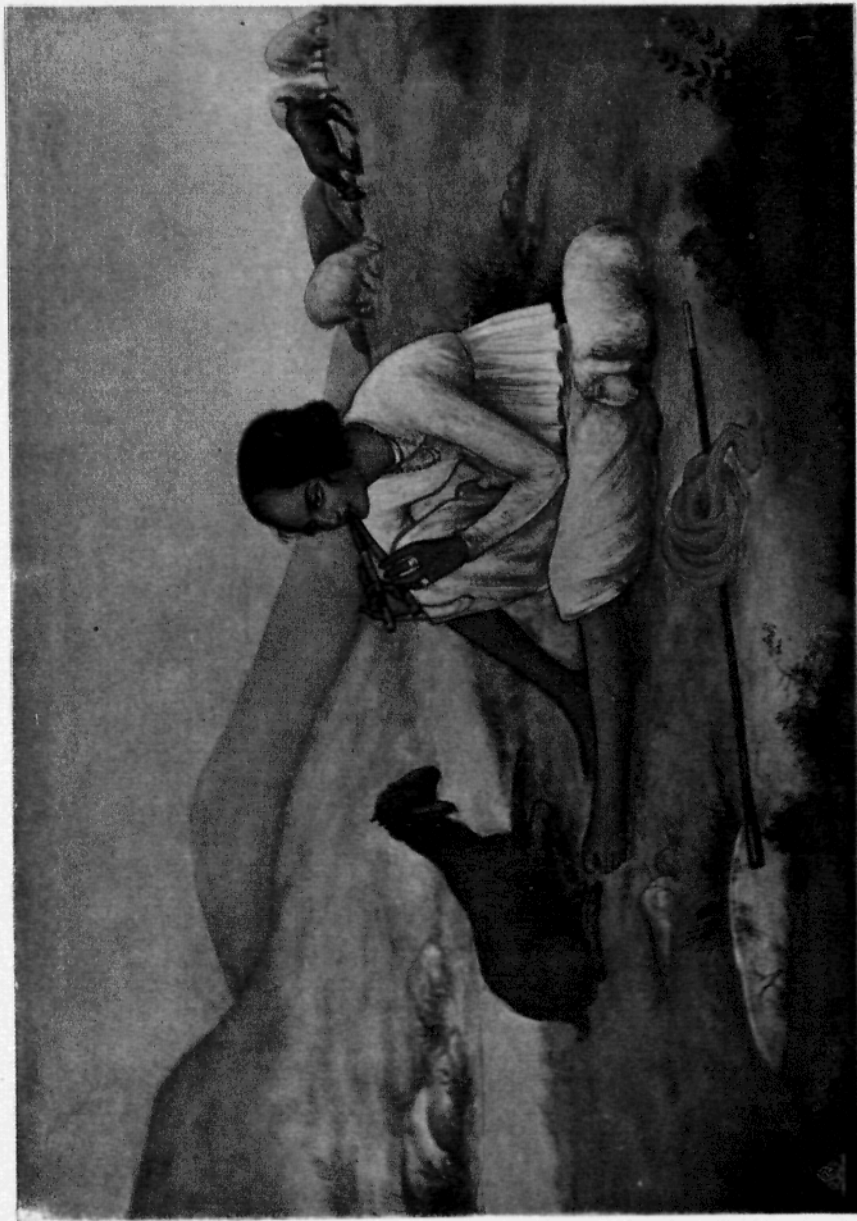

Outcasts

ગામ બહાર

એકદમ ઉપરની શ્રેણીમાં જગ્યા મળી. શ્રી દેવીપ્રસાદ એક ઊર્મિવંતા ચિત્રકાર હોવા ઉપરાંત પ્રખર શિક્ષણવિધાયક પણ છે. એ વખતે કલકત્તાના વાર્ધસ આન્સેલર સ્વ. આસુતોષ મુકરજીનું મોટું અસલ કદનું બાવલું તે તૈયાર કરતા હતા. રસિકલાલને એ કામનો મૂળશ્રી જ શોળ હોવાથી તેમની અનુમતિથી તેઓ એ કામમાં જોડાયા, અને સારી પ્રગતિ કરી પ્રિન્સિપાલનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. એ ઉપરાંત ખૂબ સ્કેચિંગ, વૉટર કલર, વૂડકટ, લીનોકટ વગેરે વિવિધ પ્રકારોમાં પણ સમયની મોકળાશપૂર્વક એમણે અભ્યાસ કર્યો અને તે ક્રિયાઓથી હાથનો કાબૂ વધારી દીધો. મદ્રાસમાં તેમના ઉત્કર્ષમાં રસ લેનારા શ્રી રત્ન-મણિરાવ, સ્વ. રામસ્વામી, મિ. કૉટન અને કવિશ્રી બગરદાર હતા. સ્વ. રામસ્વામી તો દક્ષિણ હિંદની એક આર્ટ સ્કૂલમાં તેમને હેડમાસ્તર તરીકે રોકવાની પેરવી પણ કરી ચૂક્યા હતા. શ્રી દેવીપ્રસાદે અભ્યાસ માટે ચોથું વર્ષ રોકાવા કહ્યું, પણ રવિભાઈએ તેમની પ્રગતિ જોઈ મુંઝાઈનો થોડો અનુભવ લેવા સલાહ આપી.

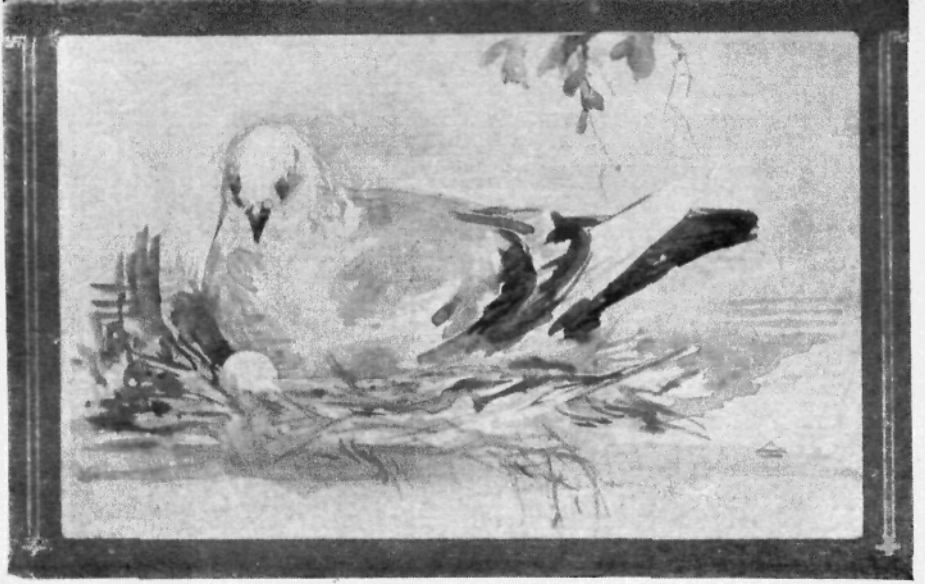
(પૃ. ૨૮મે પાલ)

Pastoral Idyll

७१५

रसिकदासजी आदिभक्तजी चित्र

Proud Mother

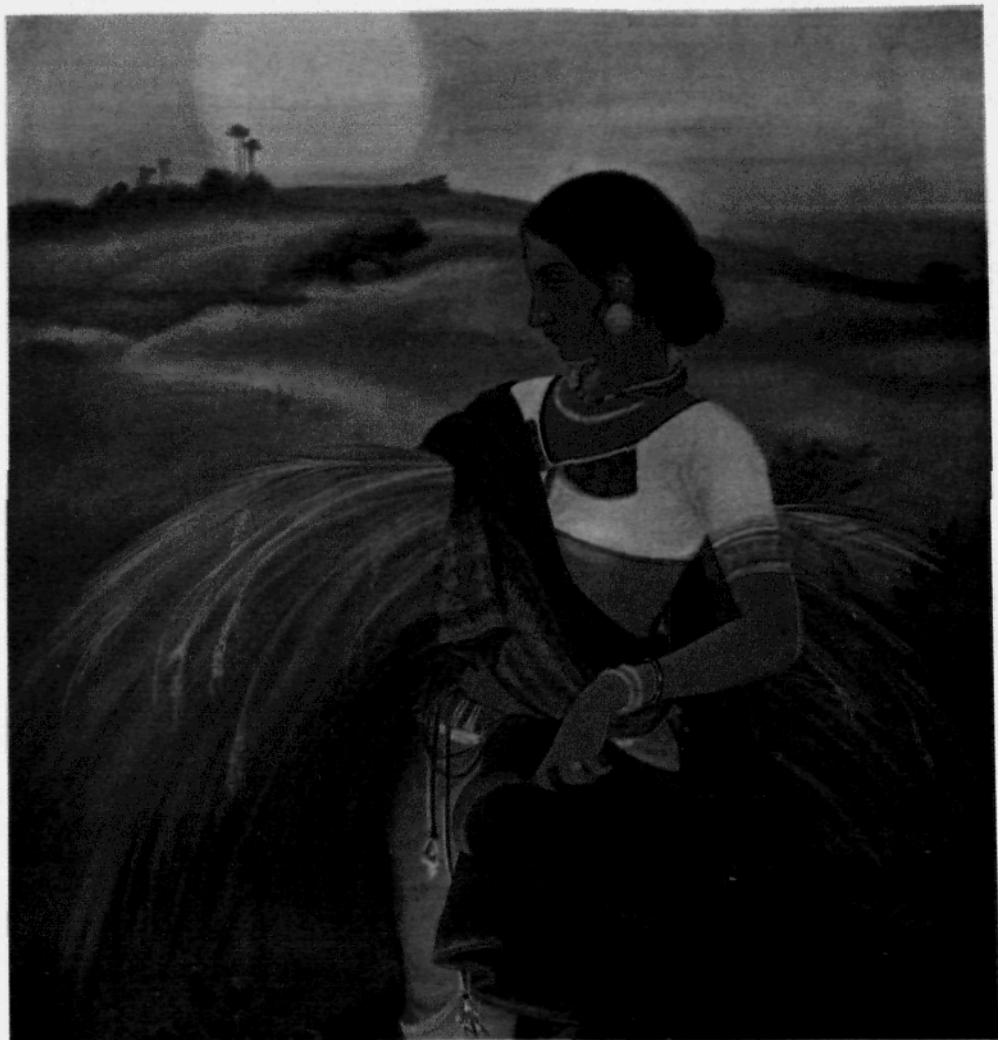
માનો ગર્વ

મદ્રાસના કામના નમૂના લઈ રવિભાઈની ભલામણ સાથે રસિકલાલ ૧૯૩૨ના જૂનમાં મુંબાઈની આર્ટ સ્કુલમાં શ્રી લાલકાકાને મળ્યા. એમણે તેને પ્રિન્સિપાલ શ્રી સોલોમન આગળ રજૂ કર્યા, અને તેનું કામ જોઈ પ્રિન્સિપાલે ડિપ્લોમા ક્લાસમાં એસવા અનુમતિ આપી.

મદ્રાસમાં ઓઈલ પેઇન્ટિંગ જૂજ કરેલું, તેમજ મોટી આકૃતિઓ પણ દોરેલી નહિ. પરંતુ મહેનત અને ઉદ્યોગથી એકબીજાનું જોઈ તેમણે કામ સમજી લીધું. ઉપરનો વર્ગ હોવાથી વર્ગનિરીક્ષક ભાગ્યે જ બધાને શીખવતા. સાથેસાથે શ્રી જગન્નાથ અહિવાસીના હાથ નીચે ચાલતો હિંદી કલાનો વર્ગ પણ એમણે ભરવા માંડ્યો. ત્યાં એમણે થોડાં ચિત્રો કર્યા છે. પણ તે બધાંમાં મદ્રાસની હથોટીનો જ પ્રભાવ ઉપર રહેતો. મંગળ કળશ, ઠીંગલી, ચીનની સ્તંભિ, નજીમી, સિદ્ધાર્થનો ગુહત્યાગ વગેરે એમનાં ચિત્રો એ વખતે તૈયાર થયાં હતાં.

વર્ષ આખરે જ્યારે પરીક્ષા માટે ફી ભરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે હેડમાસ્ટરે નીચેના ઍડવાન્સ ક્લાસ માટે ફી ભરવા કહ્યું અને તે ક્લાસ પાસ કરવા પૂર્વે ડિપ્લોમા

(પૃ. ૩૦મે આંક)

Fresh Crops

가득 익은 곡

ગામડાની શેરી A Village Street

પરીક્ષા ન અપાય એવો વાંધો
કાઢ્યો, આની સામે રસિક-
લાલે જણાવી દીધું કે પોતા-
ને કોઈ પરીક્ષા જ આપવી
નથી ! બે દિવસ પછી મિ.
લાલકાકાને આની જાણ થઈ
એટલે પ્રિન્સપાલ શ્રી સો-
લોમનને તેમણે એવાત કરી.
પ્રિન્સપાલે આખા વર્ષનું
કામ જોઈ પરીક્ષામાં બેસવા-
ની રજા આપી દીધી. અત્યાર
સુધી કોઈએ આ રીતે ડિ-
પ્લોમાની પરીક્ષા આપેલી
નહિ, એટલે જ ઉપરનો પ્રશ્ન
જાઓ થયો હતો. પરીક્ષામાં
આવેલો વિષય પણ રસિક-
લાલને મનગમતો હતો.
૬×૩ ફૂટનું તે ચિત્ર ‘ઉત્સવ-
પ્રયાણ’ એમણે એક માસ-
માં તૈયાર કર્યું. ચિત્ર થતું
હતું એ વખતે પ્રિન્સપાલ
વખતોવખત જોઈ જતા.
સોની નવાઈ વચ્ચે એ પરી-

ક્ષામાં રસિકલાલને સૌથી ઉપર માર્ક મળ્યા અને ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ ગણાયા. પરીક્ષામાં બેસ-
વાની જ જ્યાં મુશ્કેલી હતી ત્યાં આ પરિણામે તેના સર્વશુભેચ્છકોમાં ખૂબ જ હર્ષ ફેલાયો.

પરીક્ષા પછી ઘેર આવી એકાદ ટર્મ શાન્તિનિકેતન જવા વિચાર કર્યો. રવિભાઈએ
નંદગાળુને લખી પણ નાખ્યું, અને પ્રવેશની મંજૂરી મંગાવી લીધી. પણ દરમિયાન પ્રિન્સ-

તુલસીને પાણી
Watering Tulsi plant

પાલસોલોમનેતારકર્યો
કેળે ટર્મ માટે માસિક
ફા. ડૉની સ્કૉલરશિપ
સ્કુલ તરફથી ભીંત-
ચિત્રો (Mural Deco-
ration)ના કામ માટે
મળશે, માટે તુરત
આવી જાવ. શાન્તિ-
નિકેતનનો વિચાર
મોઢૂં રહ્યો અને ફરી
રસિકલાલે મુંગાઈમાં
વાસ કર્યો.

એ વર્ષ દરમિયાન
ડેકોરેશનમાં કોઈ મોટું
કામ થયું નહિ માત્ર
થોડાનાના સ્કેચ તૈયાર
કર્યા, જે પરથી આગળ
જતાં એમણે ‘નર્તકી’,
‘નવધાન્ય’, ‘માછી-
માર’ વગેરે મોટાં ચિત્રો
તૈયાર કર્યાં. ૧૯૩૫માં
નર્તકી ચિત્રને સર્વોત્તમ
ગણી મુંગાઈ આર્ટ સો-

સાએટીએ એમને સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો અને ચિત્ર વેચાઈ ગયું. ‘રંકનો વૈભવ’ નામનું
ચિત્ર પણ એ જ અરસામાં થયેલું, અને મુંગાઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમે તે બીજા
વર્ષના પ્રદર્શનમાંથી ખરીદ કરી લીધેલું.

ગામડાની સોરી
A Village Street

પરીક્ષા ન અપાય એવો વાંધો
કાઢ્યો. આની સામે રસિક-
લાલે જણાવી દીધું કે પોતા-
ને કોઈ પરીક્ષા જ આપવી
નથી! જે દિવસ પછી મિ.
લાલકાકાને આની જાણ થઈ
એટલે પ્રિન્સિપાલ શ્રી સો-
લોમનને તેમણે એ વાત કરી.
પ્રિન્સિપાલે આખા વર્ષનું
કામ જોઈ પરીક્ષામાં બેસવા-
ની રજા આપી દીધી. અત્યાર
સુધી કોઈએ આ રીતે ડિ-
પ્લોમાની પરીક્ષા આપેલી
નહિ, એટલે જ ઉપરનો પ્રશ્ન
ઊભો થયો હતો. પરીક્ષામાં
આલેલો વિષય પણ રસિક-
લાલને મનગમતો હતો.
૬×૩ ફૂટનું તે ચિત્ર ‘ઉત્સવ-
પ્રયાણ’ એમણે એક માસ-
માં તૈયાર કર્યું. ચિત્ર થતું
હતું એ વખતે પ્રિન્સિપાલ
વખતોવખત જોઈ જતા.
સૌની નવાઈ વચ્ચે એ પરી-

ક્ષામાં રસિકલાલને સોથી ઉપર માર્ક મળ્યા અને ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ ગણાયા. પરીક્ષામાં બેસ-
વાની જ જ્યાં મુશ્કેલી હતી ત્યાં આ પરિણામે તેના સર્વ શુભેચ્છકોમાં ખૂબ જ હર્ષ ફેલાયો.

પરીક્ષા પછી ઘેર આવી એકાદ ટર્મ શાન્તિનિકેતન જવા વિચાર કર્યો. રવિભાઈએ
નંદબાબુને લખી પણ નાખ્યું, અને પ્રવેશની મંજૂરી મંગાવી લીધી. પણ દરમિયાન પ્રિન્સિ-

Grandpa's darling

दादाजी लाडक्या

પૂજા

At the temple

બોડિંગનું ‘વિદ્યાવિહાર’ રૂપી વિશાળ સંસ્થામાં સ્વરૂપાંતર થયું ત્યારથી તેના આચાર્ય શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરસિમ)એ રસિકલાલને સંપૂર્ણ સમયના અધ્યાપક તરીકે એ સંસ્થામાં જોડી લીધા છે અને તેમને એ શાળાની કળાશિક્ષાના ધુરાવાહી બનાવ્યા છે.

એમની નિખાલસતા અને બાલોચિત સરળતાએ વિદ્યાર્થીઓ પર સુંદર છાપ પાડી દીધી છે. કઠોરતા કે કડકાઈ તો તે ભાગ્યે જ દર્શાવી શકે છે.

કળાના કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની મહેનત કરવી હોય તો તેઓ એક ચિત્રને સંપૂર્ણ કરવા જેટલી જ ધગશ, ચીવટ ને કુશળતા બતાવે છે.

એમનાં ચિત્રો જ્યાંજ્યાં પ્રદર્શનમાં મુકાયાં છે ત્યાંત્યાં આદરને પાત્ર થયાં છે ને ભાગ્યે જ ખરીદાયા વિના રહ્યાં હશે. મહેસૂર, ત્રિવેન્દ્રમ અને બીજાં કેટલાંક શહેરોના રાજ્ય-

(પૃ. ૩૬મે ચાલુ)

The doll

હીંગલી

રસિકલાલનાં ચિત્રોમાં ગહન ભાવનાઓ કે વિચારણાનાં ચૂંચળાં ઓછાં હોય છે; પણ તેની રંગાવટમાં એક અનોખી મધુરી મૃદુલતા દેખાશે. તેમાં આકૃતિની સ્વચ્છ આલેખના સાથે ઝીણવટભર્યા અલંકારો અને વસ્તુના તત્વાભાસ (texture) બહુ જ મનોરમ બને છે

મહેલો અને ચિત્રાલયોમાં એમનાં ચિત્રો માનવંતું સ્થાન મેળવી શક્યાં છે. ગુજરાતમાં કોઈ રાષ્ટ્રપ્રતિનિધિત્વવાળું ચિત્રાલય થશે ત્યારે રસિકલાલનાં ચિત્રો તેની અગત્યની પૂર્તિ ગણાશે જ.

આજે શિક્ષણની ફરજોના દબાણથી તેઓ ચિત્રકલાને બહુ જ જૂજ ફાળો આપી શકે છે; પણ દેશની વિપમ પરિસ્થિતિમાં અનેક ગુણી પુરુષોનું ભાગ્ય એ જ રીતે ઘડાતું આવ્યું છે. પરંતુ કોઈ એવો સમય આવશે કે રસિકલાલ ગુજરાતની ફળાની વિદ્યાપીઠના પ્રોઢ નેતા બની રહ્યા હોય. એ આશા જેમ બને તેમ વહેલી ફળો એવી શ્રદ્ધા છે.

Preparing the puff

ફૂંકની તૈયારી

Wayside stay

આમ કન્યા

માત્ર એક ઝડપી નોંધ. રસ્તે ભેટેલી વણઝારાની કન્યા, તરતનું વીંઆચેણું બકરીબાળ, ધ્યા કરતું વનવૃક્ષ, નજીક પાણીનું આગિાચિયું અને સંજના ધૂંધળા વાતાવરણમાં દૂર જતો કેડો, એ બધામાં ચિત્રની વિચારપરંપરા સાધી રાખી છે.

A bird visitor

પ્રવાસી પંખી

રસિકલાલને બાલજીવનનાં દરથો દોરવાનો ભારે શોખ છે. એનાં આલેખેલાં બાળકો ધરરખ, ડાહ્યા અને પ્રેમળ હોય છે; છતાં પ્રાણી કે પક્ષીઓમાં સહજ કુતૂહલ અને સહાનુભૂતિ ભૂલતાં નથી. એક સામાન્ય ઘરની પરશાળ આગળ માતાની ઘેરહાજરીમાં ભાંડુઓને સાચવતી મોટી એન પ્રવાસી પંખીમાં કેઈ સંદેશ વાંચતી દેખાય છે.

Offering

२५६२

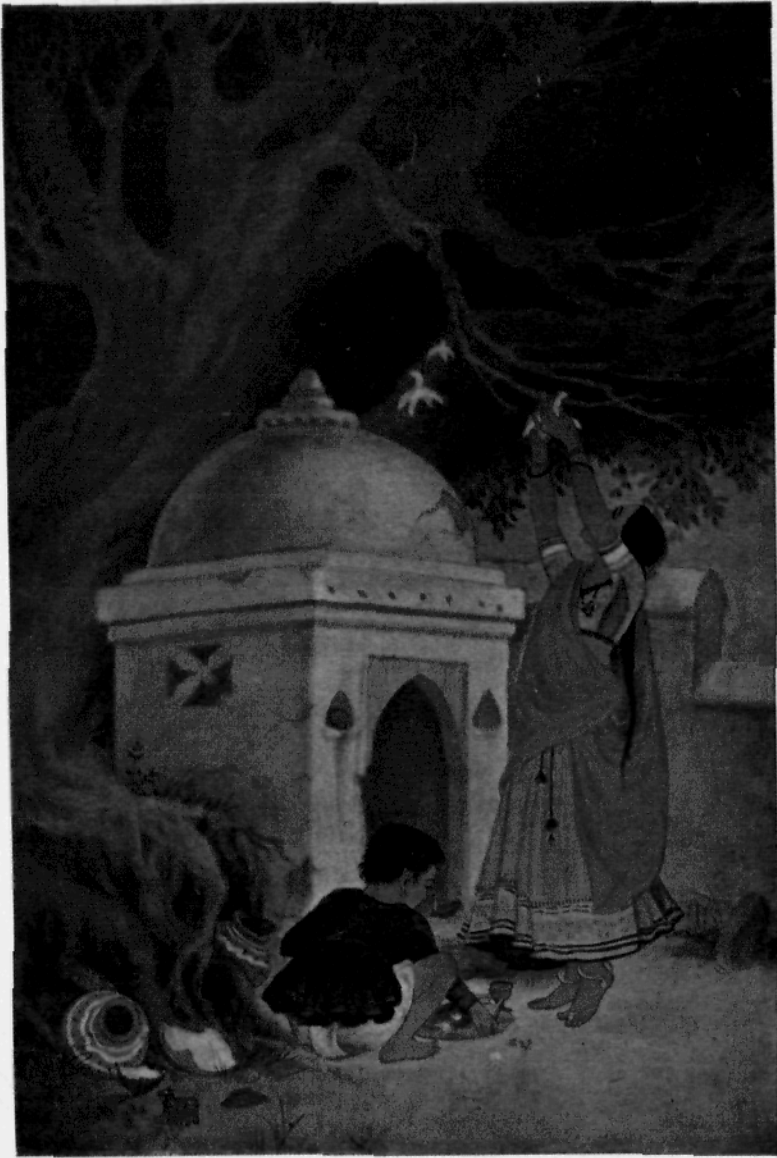
The village toilet

ગામડાંના શણગાર

Fetching water

पनिहारी

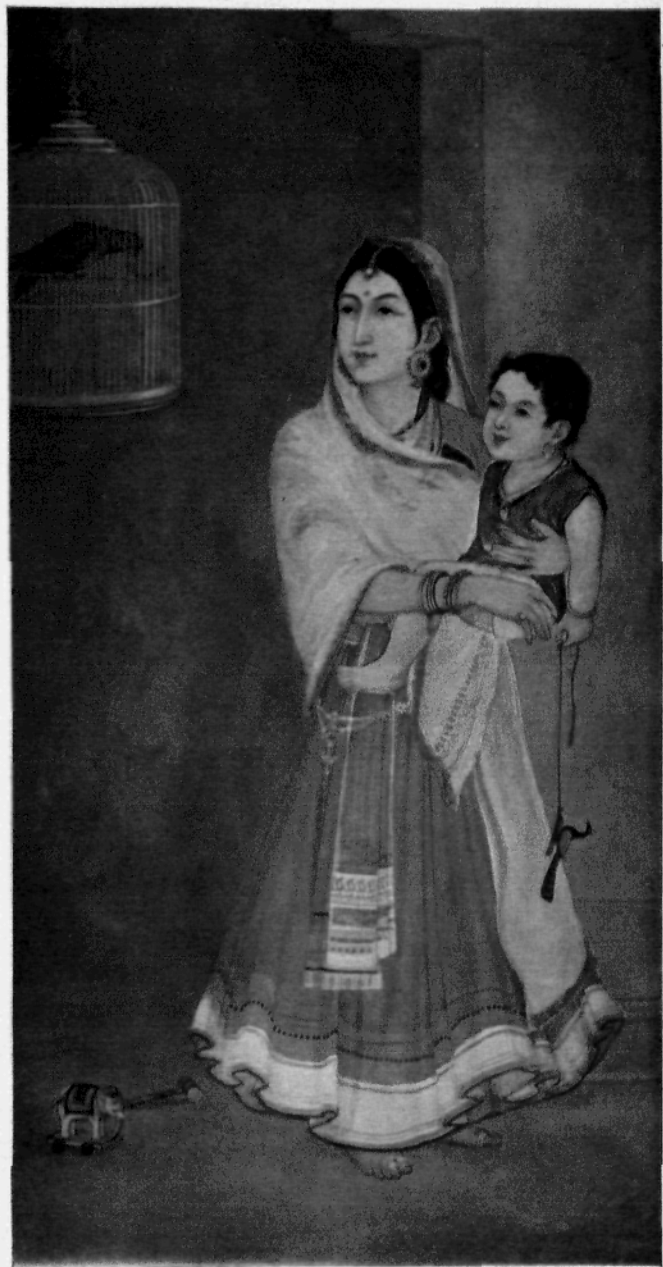
Propitiating the gods

ભાઈનાં ઘોડલાં

રસિકલાલની પ્રૌઢ બનેલી હથોડીના એક સુંદર નમૂનો. વિગતોની કિલ્લપતા કડાની ફઈ દૃશ્યમાં જરૂરી સામગ્રીને ઉચિત રૂપે મૂકીને ચિત્રમાં શાંતિભર્યું સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે.

આંગણમાં
Poor's Heaven

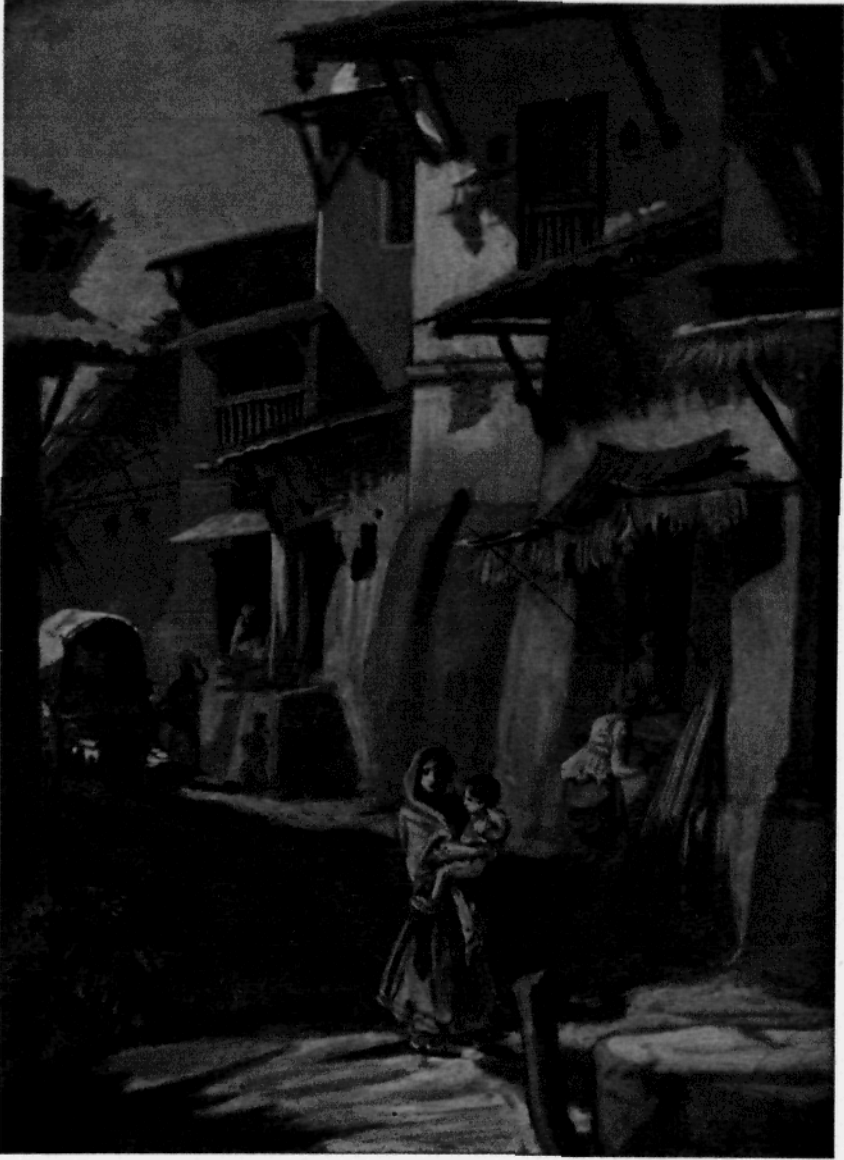
Pet of the house

ઘરનો પેલડ

Goddess of Learning

ସାରସ୍ୱତୀ

A Street in Sarkhej

સરખેજની શેરી

વાસ્તવિકતાનું સચોટ આલેખન કરવામાં પણ રસિકલાલ પાશ્ચાત્ય ક્રિયાત્મકતા પર કેવી સારી હથેલી ધરાવે છે તેનું આ ચિત્ર સરસ દર્શાવે છે. અમદાવાદ પાસેના સરખેજ ગામની અંદરના માર્ગ તેના નિરાંતભર્યા વાતાવરણ સાથે અહીં આગેદૂળ આલેખાયો છે.

Serpent-worship of South India

1917

Mother's Fondling

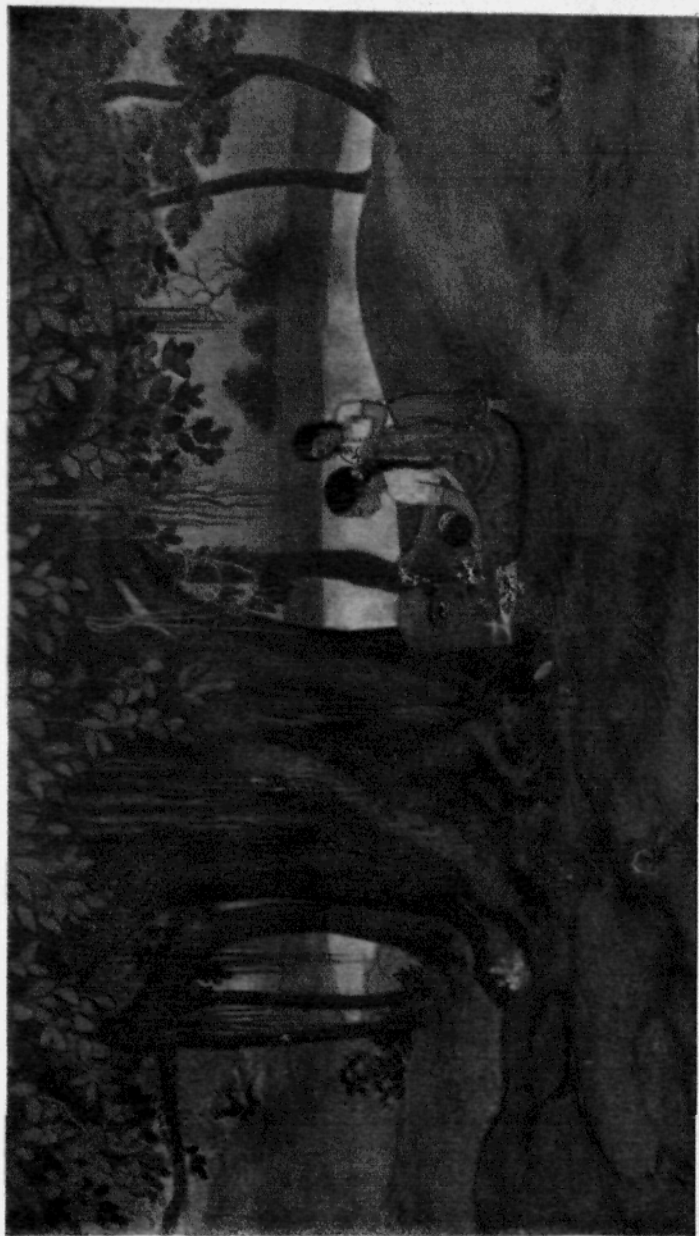
મનનાં હેત

રસિકલાલનું આરંભકાળનું ત્રીજું ચિત્ર. સત્યાગ્રહશ્રમથી કુમાર કાર્યાધિનના કલાગૃહમાં આવતાં સાળરમતીને કિનારે જોડેલ એક સાવ સારો પ્રસંગ સુમધુર ચિત્રરૈલીથી રચ્ય કર્યો છે. ધાસને ભારો બંધાઈ રહેતાં પોતાના ઓઠણીની ઓળીમાં સૂતેલા બાળકને કાથમાંથી જ્યાંડની શ્રમજીવી ગ્રામ-જનનીનું આ ચિત્રમાં કેટલું પવિત્ર અને આદ્વીતક દર્શ્ય બને છે ?

In Mother's Lap

११८२६५

The Small-pox god

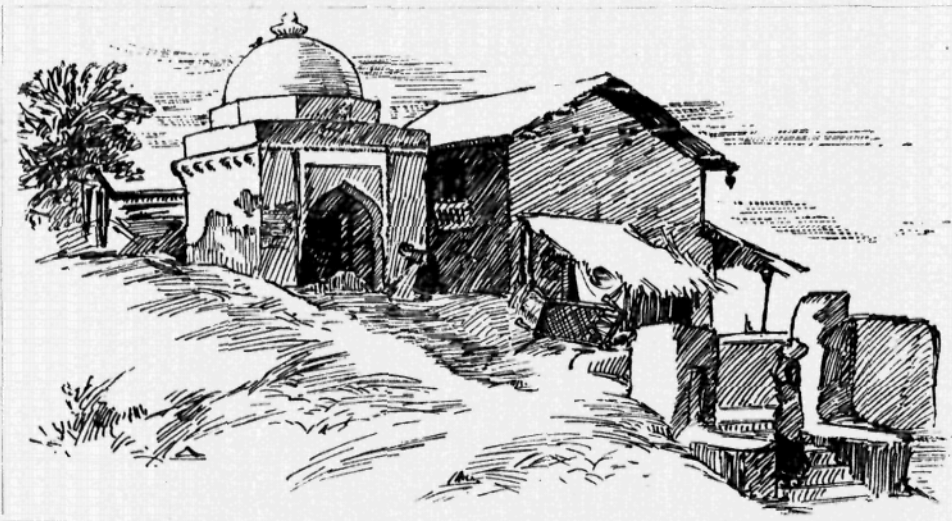
અળિયાકાકાની આધ્યા

સરળ નારીજ્યતના દૈનિક વ્યવહારમાંથી કોયેકું આ ચિત્ર પણ પ્રારંભકાળનો એક નમૂનો છે.

Full Moon

પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે

A Page from a Sketch-book

નર્મદાતીરજું ગામ

Rhythm of Labour

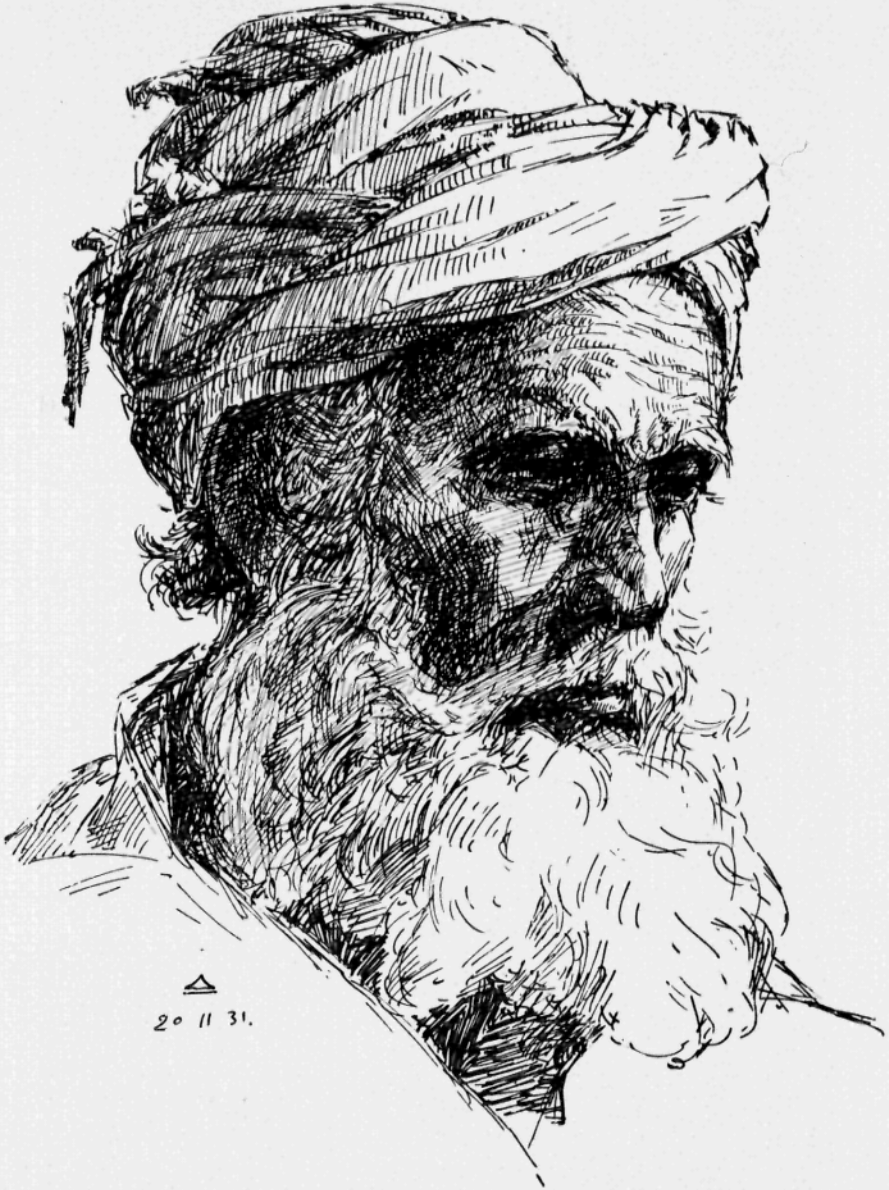
શ્રમની શૌભા

ચિત્રશાળાની સામે એક દિવસે મઢરેશનું ટાળું આવી કામે વળગ્યું અને રસિકલાલની પેન્સલ સજીવ બની તેમના અંગવિક્ષેપો અને હલનચલન સાથે ફરવા માંડી. કામ પર લાગેલા પાવડા, ટોપસા અને હાથપગ હલાવતાં રોક માનવીઓએ એક તાલબદ્ધ વ્યવહાર રચ્યો. કોઈ બેસે છે, કોઈ ઉપાડે છે, કોઈ પહોંચાડે છે, અને એની વચ્ચે, ઝાડ નીચે જૂલતી ઝાળીઓ, માટલાં, તડકાછાયા ઝીલતી ઝાઢાળીઓ અને સ્નાયુભર્યાં બાવડાં જીવનની એકાગ્રતા અને આવશ્યકતાનું કોઈ મૌન સંવેદન કથી રહ્યાં છે.

A Pencil-sketch (Rao Saheb M. C. Raval)

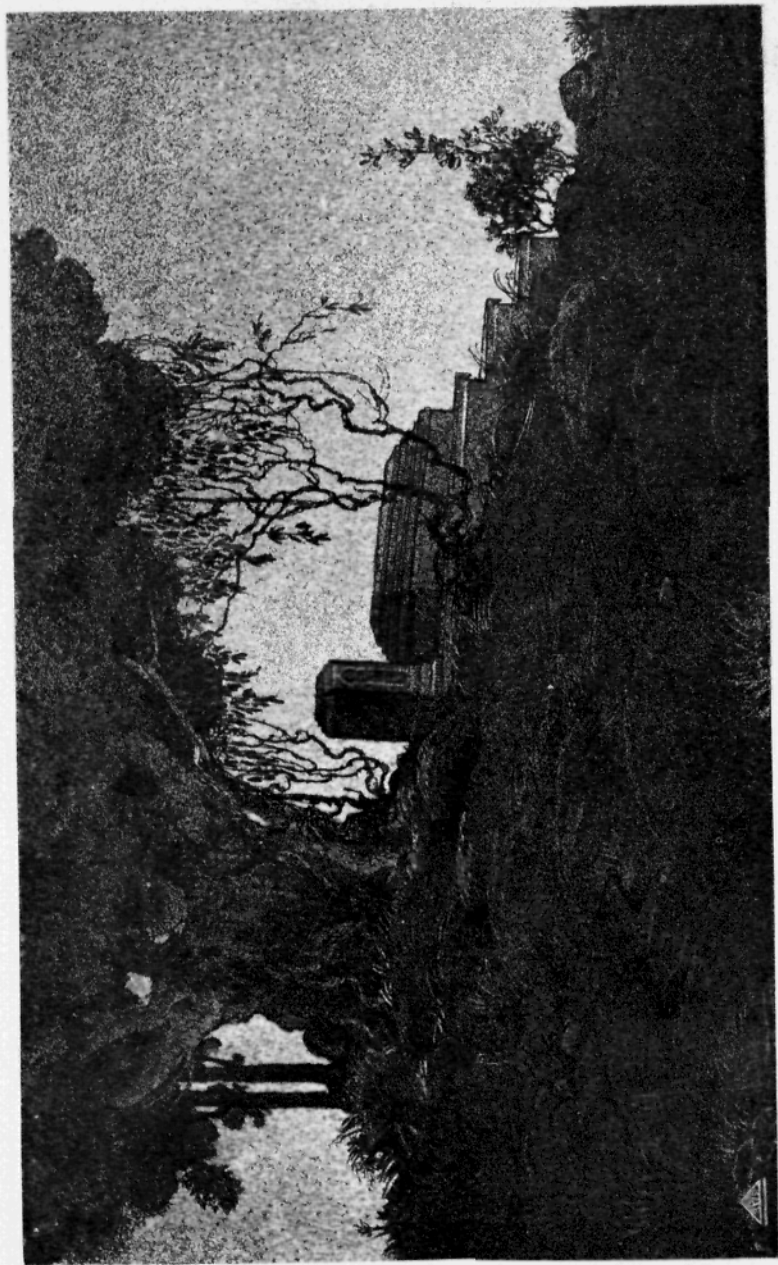
पेन्सिलचित्र (श. सा. म० ७० रावण)

20 11 31.

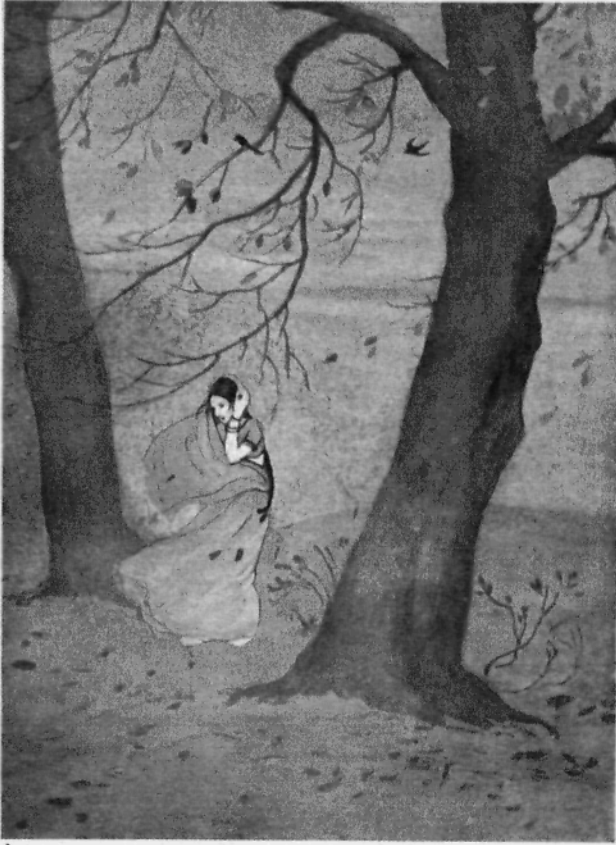
A Pen-drawing

શાહી અને કલમ વડે પાત્રલેખન

Final Rest

Final Rest (Ink-stipple)

Autumn

પાનખર

રંગો અને અલંકારો વિનાની પાનખર સુસવતા વાયરા ઝીલતી સમયનો સ્વર અને તાલ મેળવી રહી હોય એમ, પાન ખરતાં જે વૃક્ષો વચ્ચેથી પીળી સાડીવાળી સુંદરી ધર તરફ પળી રહી છે.

A sketch

निवृत्त

